

مروری بر برخی دیدگاه‌های پزشکی دانشمند بزرگ تمدن

ایرانی-اسلامی حکیم سید اسماعیل جرجانی

سید فاضل حسینی^۱

کاظم خدادوست

چکیده

سید اسماعیل جرجانی پزشک معروف ایرانی قرن پنجم و ششم هجری قمری، پس از ابن سینا نخستین دانشمندی بود که در آثار خود همه مباحث علم طب را با تحقیقات مورد مطالعه قرارداد و کلیه مباحث پزشکی را در کتب خود جمع‌آوری و تدوین نمود، و علاوه بر خلق یک اثر علمی برجسته، مکتب ملی فارسی‌نویسی را بنیان گذارد و مهم‌ترین مطالب پزشکی را به طور جامع و درعین حال موجز و قابل فهم نسر واقعی برای اولین بار به رشته تحریر در آورد، به‌طوری که بسیاری از جملات و اصطلاحات وی بعدها در علم پزشکی کاربرد وسیعی یافتند. در مطالعه حاضر که به روش مقابله و مقایسه انجام گرفته است. با نگاه اجمالی به مطالب وی و مقایسه آن با کتب پزشکی معاصر، نقطه نظرات این دانشمند بزرگ، بسیار دقیق بوده و در حد علوم امروزی توضیحات را بیان کرده که این حاکی از پایه‌های مستحکم علمی، به‌ویژه علوم پزشکی دارد.

واژگان کلیدی:

سید اسماعیل جرجانی، ذخیره خوارزمشاهی، نوآوری

۱- دکترای تخصصی رشته تاریخ پزشکی، مرکز تحقیقات سل و بیماری‌های ریه، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی، درمانی تبریز، آذربایجان شرقی، ایران (نویسنده مسؤول)

Email: fazel.hosseini@gmail.com

مقدمه

مبانی طب سنتی بر اساس دانش آموخته از آثار بجا مانده از پیشینیان به همراه تجربیات فردی بوده است، که در طی قرن‌ها سینه‌به‌سینه و یا از طریق لوایح و نسخ به نسل‌های بعد انتقال یافته و هر یک از آیندگان نکاتی چند به آن‌ها اضافه کرده‌اند، با این حال با تفحصی هر چند ساده در کتب طب دیروزی و آثار بزرگی همچون ذخیره خوارزمشاهی، مطالب مورد توجه ایشان که همانا از اساس پزشکی نوین هست به خوبی آشکار است. سیداسماعیل جرجانی پزشک معروف ایرانی قرن پنجم و ششم هجری قمری [ملقب به زین‌الدین متولد جرجان (۴۳۳ ه.ق) و متوفی به مرو (۵۳۱ ه.ق)] مدتی از عمر خود را در خراسان و چندی نیز در خوارزم در خدمت قطب‌الدین محمد و پسرش آتسز خوارزمشاه گذراند و ریاست بیمارستان خوارزم را نیز بر عهده گرفت. وی در علوم مختلف استاد بود و پس از ابوعلی سینا نخستین دانشمندی بود که در آثار خود همه مباحث علم طب را (چنانکه قدما می‌اندیشیده‌اند) با تحقیقات مورد مطالعه قرارداد و کلیه مباحث پزشکی را در کتب خود جمع‌آوری و تدوین نمود. (نیرنوری، ۱۳۷۷، ص ۷۹)

حکیم جرجانی پایه‌گذار مکتب ایرانی در طب اسلامی بود و جزو اولین اطبای ایرانی بود که کتاب ارزشمند خود ذخیره خوارزمشاهی را به زبان فارسی تألیف کرد. این کتاب دائره‌المعارف پزشکی بزرگی به زبان فارسی به شمار می‌رود. پروفیسور ادوارد براون آن را سفینه علم پزشکی نام نهاده است. در کتاب ذخیره خوارزمشاهی مباحث گوناگون پزشکی مورد بررسی قرار گرفته و داروهای مختلفی برای تخفیف درد و معالجه بیماری‌های گوناگون معرفی شده است. جرجانی با تألیف این کتاب علاوه بر خلق یک اثر علمی برجسته، مکتب ملی فارسی‌نویسی را بنیان گذارد و مهم‌ترین مطالب پزشکی را به طور جامع و

درعین حال موجز و قابل فهم و گاهی برای اولین بار به رشته تحریر در آورد، به طوری که بسیاری از جملات و اصطلاحات حکیم جرجانی بعدها در علم پزشکی کاربرد وسیعی یافتند. کتاب ذخیره خوارزمشاهی پس از کتب رازی و ابن سینا از کتب مهم پزشکی قرون اولیه اسلامی به شمار می رود و در سده های بعد مورد استفاده دانشجویان طب اسلامی قرار گرفت. (الگود، ۱۳۸۶، ص ۲۴۹)

روش مطالعه

این مطالعه جهت شناسایی و معرفی مبانی علمی کتاب ذخیره خوارزمشاهی به جامعه پزشکی انجام گرفته است. و سعی گردیده فقط به شرح مختصری از اهمیت این اثر جرجانی اشاره شود. همچنین لازم به ذکر است سعی شده است که عبارات مستخرج از کتاب ذخیره خوارزمشاهی حتی المقدور با همان انشاء و املاء مندرج در اصل کتاب به مقاله منتقل شود، البته در موارد لزوم توضیحات مختصری اضافه شده تا مطالب واضح تر بیان شود.

ذخیره خوارزمشاهی و شرح برخی از دیدگاه های جرجانی

۱. جرجانی با نوشتن کتاب ذخیره خوارزمشاهی پیشگام نهضت تدوین و تألیف دائره المعارف های طبی بوده است (یک دوره کامل طب نظری و عملی با گردآوری کلیه دانش های پزشکی آن زمان در یک کتاب) که بعدها در قرن ۱۸ و ۱۹ میلادی در اروپا رواج یافت.

چنان که جرجانی خودش هم در مقدمه ذخیره می گوید:

«... و این کتاب چنان جمع کرده آمده است که طیب را اندر

هیچ باب به هیچ کتاب دیگر حاجت نباشد و به سبب بازگشتن به

کتاب‌های بسیار خاطر پراکنده نشود و خادم دعاگوی اندر آن روزگار که علم طب می‌خواند و در کتاب‌های طبی همی نگریست، بسیار تمنا کرد که کتابی بایستی تا آن چه در علم طب همی بیاید دانست اندر آن کتاب جمع بودی و بر این نسق هیچ کتاب نیافت، پس به برکت دولت این خداوند آن چه تمنا کرده بود، قصد کرد ساخته شد. و غرض خادم دعاگوی اندر ساختن این کتاب آن بود که اندر روزگار این خداوند چنین کتابی کرده شود و چنین یادگاری از این خادم اندر دولت او بماند تا حق نعمت او بدین خدمت گذارده باشد و فضیلتی روزگار که این کتاب را مطالعه کنند و با دیگر کتاب‌ها مقابله فرمایند، فرقی که میان این کتاب و دیگر کتاب‌هاست، بشناسد و گواهی دهند که این جمعی تمام است و انصاف جویندگان این علم اندر این کتاب داده شده است و طریق رسیدن به مقصود طب بر همه کوتاه گردد و بدانچه اندر این خطبه وعده داده است، وفا گردد. بعون الله تعالی... (ص ۷)

۲. آثار جرجانی به‌خصوص ذخیره خوارزمشاهی بر پایه یک تقسیم‌بندی موضوعی از ده کتاب جمع‌آوری شده است، که جرجانی با دیدی فراگیر و کل نگر، در هر کتاب تقسیم‌بندی‌های دیگری را لحاظ کرده که به ترتیب عبارت‌اند از: بخش، گفتار، جز، باب و در جای‌جای کتاب به این تقسیم‌بندی ارجاع داده می‌شود. این ارجاع‌های تکراری درون‌متنی، بر سازمان دقیق تقسیم‌بندی این کتاب تأکید کرده و مطالب قاعده این هرم و سلسله‌مراتب موضوعی را به قله‌های آن مربوط می‌کند. هر کلام به شرطی جواز ورود در کتاب را می‌یابد که شجره‌نامه و ربط خانوادگی خود را ارائه کند. برای مثال: باب ششم از جزو نخستین از گفتار هفدهم در این نوع تقسیم‌بندی، روش مناسبی برای در هم تنیدن اجزای یک سخن است.

۳. نکته جالب توجه در نوشته جرجانی آن است که وی شدیداً به بیان جملات کوتاه در کلام (اختصار و اعتدال در گفتار) اعتقاد داشت و سعی نموده حتی الامکان از توضیح غیرضروری مطالب در مقایسه با کتاب‌های تألیفی در موضوعات مشابه پرهیز نماید.

۴. جرجانی برای اولین بار نثر فارسی سلیس را در پزشکی به کاربرد و با این کار روش تألیف کتب علمی را که قبل از او به زبان عربی بوده است تغییر داد و لذا فراگیری طب در ایران آسان تر شد و همگان توانستند با پزشکی آشنا شوند زیرا دیگر ندانستن زبان عربی مانعی برای یادگیری طب نبود. سریل الگود می‌نویسد جرجانی همان خدمتی را که کتاب مقدس به نثر انگلیسی کرد به فرهنگ فارسی تقدیم داشت. پس از وی دانشمندان ایرانی آثار خود را بر پایه ذخیره خوارزمشاهی و سایر آثار او بنا نهادند و این تأثیر سالیان متمادی پایدار بود. بنابراین نجات زندگی هزاران بیمار مدیون آسان آفرینی جرجانی است. (الگود، ۱۳۸۶، ص ۲۴۹)

۵. یکی از کارهای دیگر جرجانی ترجمه کتاب به وسیله خود مؤلف بوده است. که با ترجمه عربی کتاب ذخیره، کشورهای عرب زبان به سرعت با وسعت علمی این دانشمند بزرگ آشنا شده و از آن به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع آموزش پزشکی استفاده نمودند. در مقدمه این کتاب جرجانی (۱۳۸۰) چنین بیان نموده است: «اعملواخوانی ایدکم الله.....وایای برحمه.....هی انی بعد بلوغی السبعین من عمری جمعت بخوارزم کتاب الذخیره الخوارزمشاهیه فی الطب باللغه العجمیه و بعد فراغی منه....» که ترجمه آن بدین شرح است:

«بدانید ای برادران من که خداوند با رحمتش شما و مرا تأئید کند.... همانا من پس از آن‌که سال‌های عمرم به هفتاد سال رسید، در خوارزم کتاب ذخیره خوارزمشاهی را در پزشکی و به زبان فارسی جمع‌آوری نمودم و پس از فراغتم از

این کار دریافتم هرکسی که برآن نظر افکند تأسف می‌خورد و مرا مورد ملامت خویش قرار می‌دهد و می‌گوید ای کاش این کتاب را با همین ترتیب به عربی تألیف می‌کردی تا این که بهره مندی مردم از آن بیشتر و طولانی‌تر می‌شد. پس وقتی این سرزنش‌ها طولانی و این صحبت‌ها افزون شد، دانستم ... و تصمیم گرفتم بقیه عمرم را در آن و در آنچه از غیر آن که مردم را بهره‌مند می‌سازد صرف کنم و می‌خواهم به آن مطالب پر فایده‌ای که زبان فارسی امکان توضیح و ادای حق مطلب را به من نمی‌داد الحاق و اضافه نمایم، پس همانا بقیه عمرم اگر به آن بسر رود به مقصود خود رسیده‌ام.» (ره آورد، ۱۳۳۳، ص ۲۲۲ تا ۲۲۳)

۶. جرجانی در حدود هزار سال پیش به مشکل (خوددرمانی) که امروزه هم یکی از مشکلات پزشکی در دنیا است اشاره داشته و بیماران را از آن نهی می‌کند و در کتاب ذخیره جرجانی (۱۳۸۰، ص ۱۷۳) می‌نویسد: «... و من مردی را دیدم که معجون‌های بسیار برای تزاید باه می‌خورد، او روز به روز ضعیف‌تر شد تا عاقبت حرارت به او غالب شد و رگ‌های او پاره گردید و تلف شد ...»

۷. توجهات نوآورانه جرجانی از دیدگاه موشکافانه مورخین طب پنهان نمانده، به‌طوری که سیریل الگود در کتاب تاریخ پزشکی می‌نویسد: جرجانی در بحث بیماری‌های گلو برای نخستین بار رابطه بین برآمدگی کُره چشم^۱ و گواتر را ۶۰۰ سال پیش از کشف آقای پاری^۲ بیان کرده و توضیح داده است. جرجانی (۱۳۵۵، ص ۳۹۳) می‌نویسد: «... چشم‌ها بیرون خیزد...»، به طوری که در سال ۱۹۸۳ لجونگرن جی گی^۳ پیشنهاد نمود که جرجانی را به عنوان کاشف بیماری به رسمیت بشناسند که به ارتباط میان گواتر و برآمدگی کُره چشم اشاره کرده است. (الگود، ۱۳۸۶، ص ۲۵۰ و لجونگرن جی گی، ۱۹۳۸، ص ۲۹۰۲)

۸. توجه اختصاصی و ویژه به فواید اعضای بدن حیوانات در پزشکی از دیدگاه او، ابتکار اوست که کتاب «منافع الاعضاء الحيوانات من الذخیره» را جهت کامل بودن دائره المعارف به انتهای کتاب نهم ذخیره خوارزمشاهی اضافه کرده است. مانند: جرجانی (۱۳۸۰، ص ۶۴۶ تا ۶۵۱) چنین می گوید: «دندان مردم را بکوبند یا بسوزند و بسایند و برگزیدگی افعی کنند سود دارد»، «شیر با موم و روغن زیت بر پای نهند درد نقرس را بنشانند»، «اگر خاکستر موی مردم بر گزیدگی کلب الکلب طلی کنند سود دارد»، «استخوان گوساله سوخته و سیذ گشته با انگبین بسرشتند و بر گزیدگی سگ و مردم و گرگ ضمد کنند سود دارد».

۹. جرجانی علاوه بر توجه به مسائل طب اطفال، به روان شناسی، تربیت و پرورش آنها (اندر تدبیر پروردن اطفال) توجه داشته تا به حدی که حتی برای انتخاب دایه برای طفل حساسیت به خرج داده و در این باره توصیه های مهمی ارائه نموده است و جرجانی (۱۳۸۰) می گوید:

... عمر دایه اندر میانه بیست و پنج سال باید و نیکو رنگ و فراخ سینه و خردمند و نیک خوی باید و اندر فربهی و لاغری میانه باید و فربهی او از گوشت باید نه از پیه، و پستان های او اندر بزرگی و خردی و نرمی و سختی معتدل باید و... و یا در مورد پرورندن بچه پس از شیرخوارگی می گوید: چون وقت سخن گفتن بچه آید. با او سخن هایی که بر زبان او خوش تر آید و سبک تر می گویند و او را همی آموزند که اگر دیر اندر سخن آید، هر بامداد یک انگشت انگبین اندر زیر زبان او مالند با لختی نمک و سر او در پیش دارند تا لختی لعاب او برود ... و خوی و عادت او را گوش دارند و از هر چه او را خوش آید آن چه ممکن گرد که بدو توان داد و پیش او شاید

نهاد پیش او آرند و بدو دهند، و هر چه او را ناخوش آید از پیش او دور کنند تا خوش خوی گردد، با او همی سازند تا او نیز سازنده شود و او را از خشم و اندوه نگاه دارند و نه گذارند که دژم شود، و دژم روی باشد تا تندرست به ماند، از بهر آن که همچنان که به سبب مزاج بد خوی مردم به گردد به سبب خوی بد مزاج نیز به گردد، ... (ص ۲۰۸ تا ۲۱۰)

با توجه به این مطلب مهم که در حدود هزار سال قبل عنوان نموده است، پس شاید بتوانیم او را یکی از پایه گذاران روان شناسی طب اطفال در ایران بنامیم. ۱۰. جرجانی مطالب مهمی را در رابطه با کاهش وزن ارائه داده، به طوری که در پزشکی امروز نیز بدان پرداخته می شود وی تأثیر رژیم غذایی و ورزش را برای کم کردن وزن، بر استفاده از دارو ترجیح می داده است. در این خصوص جرجانی (۱۳۸۰) می گوید:

... برای لاغر شدن باید غذاهایی استفاده کرد که خون زیادی از آن تولید نشود مانند نان خشک و نان جو و باید غذای چرب بخورند تا با غذای کمتری سیر شوند باید گرسنگی و تشنگی را تحمل کنند تا اشتهای آنها از بین برود. افراد چاق نباید آب سرد بخورند و باید مواد تلخ و شور و به سرکه پرورده شده بخورند. برای افراد چاق بهتر است مزاج فرد را برعکس مزاجی در آورد که در آن چاق می شوند مثلاً اگر مزاج سرد مناسب چاق شدن است، باید مزاجش گرم شود و برعکس.... یا در مورد ورزش می گوید: ... برای فرد چاق هم ورزش زیاد لازم است تا مواد زائد را کنده و از بدن خارج کند و گوشت متخلخل و سست به گوشت سخت و فشرده تبدیل شود. (صص ۱۲۶-۱۱۱)

۱۱. ابتکارات درمانی جرجانی در خصوص معالجه سرطان حائز اهمیت است. او از توتیا، اسفیداج و صبر که در هاون سربی آماده شده‌اند، جهت درمان زخم‌های سرطانی نام می‌برد. جرجانی (۱۳۵۵، ص ۵۸۵ تا ۵۸۶) می‌گوید: «... من این حلاله سرب را که بدین آب‌ها حاصل آمد، توتیا و اسفیداج و صبر از هر یکی اندکی در میان فهر و صلایه سرب سوده شده، در اول پدید آمدن سرطان آزمودم آن را زایل کرد...» در پزشکی امروز یکی از پایه‌های مهم درمان سرطان‌ها شناسایی به موقع زمان شروع آن است که جرجانی با دید تیزبین خود در هزار سال قبل به آن پرداخته است و در کتاب هفتم ذخیره به شرح بیماری یک خانم مبتلا به سرطان می‌پردازد که پستان او را به طور کامل جدا کرده‌اند و توضیح می‌دهد که در این خانم با اینکه عمل جراحی انجام شده به خاطر اینکه سرطان به موقع تشخیص داده نشده بود بعد از گذشت مدت‌زمانی در پستان دیگر او غده سرطانی ظاهر شد. اما و این نکته بسیار مهمی که او بحث متاستاز را در هزار سال پیش مطرح کرده است. (حاتمی، ۱۳۸۷، ص ۵۱ تا ۶۲)

۱۲. جرجانی جزو اولین کسانی است که تأثیر زمان‌های مختلف سال روی سلامتی انسان را مورد بررسی قرار داده و رابطه بین ارتباط میان سلامتی و بیماری را با شرایط اقلیمی بیان کرده و در این ارتباط پاتولوژی منطقه خوارزم را به خوبی مورد مطالعه قرار داده است، چنانکه جرجانی (۱۳۸۰) می‌گوید:

چون تقدیر ایزد تعالی چنان بود که جمع‌کننده این کتاب بنده دعاگوی خداوند خوارزمشاه... قصد خوارزم کرد و به خدمت این خداوند نیک‌بخت شد اندر سال پانصد و چهار از هجرت و خوش هوا و آب این ولایت بدید و سیرت و سیاست و عدل این خداوند بشناخت و امنی کی اندر ولایت هست از هیبت و سیاست او مژه آن بیافت اینجا مقام اختیار کرد و ... اما بیاید دانست که هوای

این ولایت شمالی است و چنین هوا خوشتر (وصافتر باشد، و بسیار خلق را بسازد و هر نباتی که اندرین هوا بروید خوشتر) و گوارنده تر باشد، و هر آدمی که ازین هوا نفس گیرد دل و دماغ او قویتر باشد، وحاستهای او درست تر، و اندر فصل بهار که هوا به گرمی گراید، و مایه ها اندر تن فزونی گیرد، و بگدازد و اندر سیلان آید، مایه نزله به سینه و به روده ها فروود می آید، بیماری سل و زحیر و اسهال های گوناگون تولد پزواکند. چون بنده، حال این ولایت بدید و حاجتمندی اهل ولایت به علم طب بشناخت،... (ص ۱ مقدمه)

۱۳. یکی دیگر از نکات جدید در مورد گیاهان دارویی که امروز درباره آن بحث می شود (ماده مؤثر) گیاه است که در شرایط مختلف اقلیمی و غیره تفاوت پیدا می کند و لذا موجب رقابت در کشت و صادرات این گیاهان می گردد. در انتهای کتاب نهم ذخیره، فصل دوم به نکته ای بسیار مهم اشاره دارد که در مورد داروهای گیاهی و گیاهان دارویی فقط با خواندن کتب دیگران نمی توان اطلاعات کاملی به دست آورد، بلکه باید سفرهای لازم را انجام داده و گیاهان دارویی را در محل رویش طبیعی آنها مورد مطالعه قرار داده که امروز علم اثبات کرده، میزان ماده مؤثر یک گیاه دارویی در شرایط مختلف و سرزمین های گوناگون و حتی اثربخشی آن بر ساکنین آن منطقه با مناطق دیگر تفاوت می کند. جرجانی (۱۳۵۵، ص ۶۵۲ تا ۶۸۵) می گوید: «...و شرح ادویه مفرده چنانکه می باید در هیچ کتاب نیست و معرفت آن چیزی نیست که کسی به قوت علم و به طریق قیاس بدست آورد، جز به مشاهده و سماع نتوان دانست...»

۱۴. می توان گفت توجه به مسمومیت ها و بحث زهرشناسی توسط جرجانی بیش از سایرین متقدمین مورد توجه قرار گرفته است. سید اسماعیل جرجانی به طور اختصاصی یک کتاب به نام (کتاب السموم) را در کتاب نهم ذخیره گنجانده

است و پنج گفتار به آن اختصاص داده است (گفتار نخستین: درباره احتیاط کردن از زهرها و یاد کردن انواع زهرها بر طریق کلی و قانون درمان زهرها و یاد کردن داروهای زیانکار از معدنی و نباتی و حیوانی و درمان آن. گفتار دوم: درباره گزیدن مارها و جانوران زیانکار و زهرناک بر طریق کلی و تدبیر راندن حشرات بر طریق جمله و تفصیل. گفتار سوم: درباره گزیدن مارها و درمان آن. گفتار چهارم: درباره گزیدن انسان و گزیدن سگ و گرگ و غیر آن. گفتار پنجم: درباره گزیدن حشرات) همچنین در صفحات ۸۴۳ تا ۸۵۵ کتاب سوم الاغراض الطبیه به نام (کتاب معالجات) به طور ویژه زهرشناسی و درمان مسمومیت را مورد بحث قرار داده است. از سموم مواد معدنی مانند اسفیداج، سیماب گشته، مرداسنگ و سونش آرزیز، زنجار، سُحَالَه آهن، شنکرف و شک، جَبَسین، آهک و زرنیخ، زاج و شَب و آب صابون. از سموم مواد گیاهی مانند بیش، قرون سُنبل، فرفیون، یتوع شُبْرُم و عُشَر و لاغیه، سَقْمُونیا، دِفْلی، بلاذر، کَبیکج، سذاب دشتی، تَفَسِیا، جَبَلهنگ، کِرمدانه، افیون، گوزمائل، شوکران. از سموم مواد حیوانی مانند ذراریح، الْأَرْنَبُ الْبَحْری، الْوَزَغَه و الْحِرْبَا، ضِفْدَع سبز، خون و شیر که اندر معده بفسُرد، گوشت بریان که از تنور برآرند و بپوشند. نام برده است. (جرجانی، ۱۳۵۵، ص ۶۴۱ تا ۶۴۴)

۱۵. امروز در رشته تخصصی زنان و زایمان یکی از مسائل مهم و دقیق تحریک شروع زایمان است، و جرجانی در هزار سال قبل در کتاب ذخیره خوارزمشاهی در مورد تحریک زایمان توسط داروها یا سایر وسیله‌های طبی توضیحات مهمی را ارائه داده است و حتی برای علت واقعی شروع زایمان هم دلایل خاص را مطرح نموده و این نکات آن قدر جالب بوده است که در کتاب تاریخ پزشکی ایران هم به آن پرداخته شده است و نظریه جرجانی را آقای

سیریل الگود (۱۳۸۶، ص ۳۸۵) چنین بیان می‌کند: «جنین که از غذای جریان یافته از رحم خسته شده، در جستجوی غذای تازه‌ای است و برای دست یافتن به آن مجاری جفت را پاره می‌کند و دنبال راهی برای خارج شدن می‌گردد.» و این علت واقعی شروع زایمان می‌تواند باشد.

۱۶. مطالعه کتاب ذخیره خوارزمشاهی نشان می‌دهد که با توجه به اهمیت شناخت نبض در تشخیص و درمان بیماران، موارد و مطالب اساسی نبض را، جرجانی در کتاب دوم گفتار سوم در ۲۳ باب و در ۱۰ صفحه به طور مفصل مورد بحث قرار داده است، و در باب سوم از گفتار سوم کتاب دوم تحت عنوان «اندر آن که چرا حال‌های نبض از شریان ساعد جویند»، دلایل انتخاب نبض شریان رادیال مچ دست به عنوان معاینه روتین نبض بیمار، مطالب جالبی را بیان کرده و جرجانی (۱۳۸۰) می‌گوید:

حال‌های نبض از شریان ساعد از بهر پنج چیز جویند: یکی از بهر آن که ساعد را زود بتوان نمود. و دوم آن که مردم از بیرون داشتن ساعد و نمودن آن شرم ندارد و زشت نباشد. سوم آن که این شریان برابر دل و اندر راستای اوست، چهارم آن که این شریان به گوشت اندر نشسته نیست که دیگر شریان‌ها. پنجم آن که شریان از بخارها ممتلی (پر) نشود چنانکه شریان صدغ. بدین سبب‌ها این شریان اختیار کردند، و حال‌ها که از این شریان جویند درست‌تر نماید. (ص ۷۹)

که امروزه توضیح همه دلایل جرجانی را، مورد تأیید قرار داده‌اند. (گایتون،

۱۹۹۱، ص ۱۶۲)

۱۷. جالب است بدانید که جرجانی علاوه بر مبحث تشریح که در کتاب اول ذخیره در گفتار چهارم و پنجم طی ۵۹ باب در ۴۲ صفحه، احتمالاً کتاب متمایز دیگری در باب علم تشریح نگاشته است که امروزه تنها یک نسخه از آن موجود

است. در این خصوص آقای سیریل الگود (۱۳۸۶، ص ۳۷۴۵) چنین بیان می‌کند: «در سن پترسبورگ یک اثر خطی به نام «کتاب در علم تشریح» از اسماعیل بن حسین جرجانی بوده و شاید هست، به گمان من فقط اقتباسی از کتاب ذخیره سید اسماعیل جرجانی است.» چنین تلاشی از سوی پزشکان جهت تألیف رساله‌های آناتومی می‌تواند مشخصه واحد دنیای اسلام و ایران دوران قرون وسطی باشد. در آن دوران علی‌رغم وجود محدودیت در کالبدشکافی انسان، علم تشریح به عنوان یک علم مقدس مورد احترام بوده و ساختار جسم انسان، معیار مهمی جهت سنجش صلاحیت و مهارت پزشکان بوده است. (جرجانی، ۱۳۸۰، ص ۱۶ تا ۵۸ و مجل شجا، ۲۰۰۷، صص ۳۵۹ تا ۳۷۸)

۱۸. جرجانی در گفتار سوم از کتاب هفتم در بحث مراقبت از زخم‌ها و جراحات و تلاش در جهت تسریع بهبود آن‌ها، زخم‌ها را از یک دید پاتولوژی به انواع مختلف تقسیم‌بندی کرده است چنانچه او (۱۳۵۵) می‌گوید:

.... اگر بریدگی از پوست نگذرد و باریک باشد خدش است، اگر بریدگی از پوست نگذرد و منبسط باشد سَجَع است، اگر زخم در گوشت باشد و چرک نکرده باشد جراحت است، اگر بریدگی در گوشت باشد و به چرک نشسته باشد قُرَحَه است، اگر بریدگی از پوست و گوشت بگذرد و به استخوان رسیده باشد و استخوان از درازا شکافته شود و یک شکاف بیشتر برداشته باشد شَق است، اگر شکاف بسیار باشد شَدَخ است، و... (ص ۵۸۸ تا ۵۹۳)

و عناوین دیگری از قبیل رَقی، کَسَر، مُغَتَت، شَج، صادع، هاشِمه، واضحِه، مُنْقَلِه، مامومه، جائقه، ریح الشو، انفصال، حَلغ، زوال، وَثی، بَتَر و..... که در مقایسه با تقسیم‌بندی پاتولوژی زخم در متون جدید می‌توان گفت بسیار کامل است.

۱۹. وی مشاهدات و استنباط‌های خود را در مورد ویژگی‌های ظاهری و کالبدشناسی بدن انسان را بسیار زیبا بیان کرده است و آفریدگار را به خاطر این همه زیبایی، پیوسته ستایش می‌کند مثلاً در باب هفتم از جزو نخستین از گفتار چهارم جرجانی (۱۳۸۰) می‌گوید:

«... واندیرین استخوان‌های سینه غضروفی پیوسته است پهن، آنرا خنجری گویند از بهر آن‌که با سر خنجر ماند، و این غضروف همچون سپری است سر معده را و این سر معده را طیبیان فم‌المعده گویند، و این فم معده را حسی قوی است و جایگاهی نازک است، ایزد تعالی این غضروف را سپر آن کرد تا رنج‌ها و آسیب‌ها بدان نرسد...» یا در باب دهم از جزو نخستین از گفتار چهارم اظهار می‌دارد «... و اگر ناخن نبودی چیزهای خرد از زمین برتوانستی داشت، و گوشت سرانگشت اندر همه کارها پهن میشدی و ضعیف بودی. و از بهر آن‌که ناخن اندر کارها سوده می‌شود ایزد سبحانه و تعالی آن را بالنده آفرید تا ناقص نشود، و نرم آفرید تا شکسته نشود تبارک‌الله رب‌العالمین. (ص ۱۶ تا ۵۸)

این پزشک شاید از جمله کسانی باشد که به ارگونومی^۴ بدن انسان به خوبی توجه نموده است، شاخه‌ای از علوم و فن‌آوری که در چندین سال اخیر مورد توجه جهانیان قرار گرفته است و به‌صورت دانشی مستقل در حال گسترش است.

۲۰. جرجانی در ارتباط با علل نازایی حتی مواردی مثل اتوآنتی بادی علیه اسپرم را که مسأله جدیدی در طب مدرن به شمار می‌رود را به خوبی توضیح داده است. جرجانی (۱۳۵۵، ص ۵۵۳) می‌گوید: «...منی این گروه از مرد و زن تخم را نشاید و باشد که مزاج منی مرد با مزاج آب زن موافق نیاید یا منی مرد آب زن را

تباه کند یا آب زن منی مرد را تباه کند...» (نقیبی هرات وعبادیانی، ۱۳۸۱، ص ۸۴۳ و کنت جی رایان، ۱۳۸۷، ص ۱۲۷)

۲۱. جرجانی قرن‌ها پیش ذراریج^۵ (حشره‌ای است از دسته کلپتره^۶ را به عنوان جاننداری که دارای خواص دارویی گوناگون است معرفی کرده است که نمایش دونفرهن زگیل، برص، ریزش مو، آسیت، ناخن سیاه شده، هاری و به عنوان مدر کاربرد دارد، و در فصل مسمومیت‌های ناشی از مواد حیوانی در کتاب پنجم از ذخیره در علائم کلی ناشی از مسمومیت با ذراریج را در دستگاه گوارشی:

«دردی پدید آید از دهان و اسهال سجوی» و در دستگاه عصبی: «اختلاط عقل و ضعف و غشی» و در دستگاه ادراری-تناسلی: «آب تاختن دشوار گردد و بول خون باشد و پاره‌های گوشت و خون آید و مثانه را ریش کند و قضیب و حوالی آن پیاماسد و درد خیزد»، در ادامه راه‌هایی را برای رفع مسمومیت از قبیل ایجاد استفراغ، اخراج خون و استفاده موضعی و سیستمیک از داروها و توصیه به مصرف غذاهای خاصی را برشمرده است. درحالی که دانش امروزی تنها بعضی از خاصیت‌های درمانی آن را مورد توجه قرار داده است. کانتاریدین، ماده محرک فعال استخراج‌شده ذراریج است که در سال ۱۹۳۳ توسط یک شیمیدان فرانسوی از حشره استخراج گردید، و از سال ۱۹۸۰ در فهرست داروهای پوستی کتب فارماکولوژی وارد شد و مورد توجه و استفاده عمومی قرار گرفت. (جرجانی، ۱۳۵۵، ص ۲۴۹، ۶۴۰، ۶۳۱، یوسفی پور و همکاران، ۱۹۹۹، ص ۳۰۲)

۲۲. جرجانی برای جلوگیری از خونریزی شدید از زخم‌ها، گچ گرفتن را توصیه می‌کند که قرن‌ها قبل از آن است که دانشمندان اروپایی، گچ گیری را تجویز کرده باشند. جرجانی (۱۳۸۴، ص ۷۲) می‌گوید: «واگر خون بی‌اندازه می‌رود این ذرور (گرد یا داروی پاشیدنی) به کار برند... و با وّبر (موی) خرگوش بر

جراحت نهند و ببندند، و اگر بر جایگاهی است که نتوان بست حوالی آن بگچ اندر گیرند تا گذرهای خون را تنگ کنند.»

۲۳. مشکلات عصبی عضلانی را به عنوان علت نورالژی عصب سه قلو^۷ را بیان کرده است. (عاملی، ۱۹۶۵، ص ۱۰۵ تا ۱۰۷)

۲۴. مشاوره و راهنمایی‌های ضروری در خصوص مراقبت‌های قبل از زایمان^۸ و دشواری‌های زایمان^۹ ارائه کرده است. (جرجانی، ۱۳۵۵، ص ۵۵۶ تا ۵۵۸ و حسینی، اکبرلی، قابیلی، مجمل شجاع، ۲۰۱۱، ص ۶۴۷ تا ۶۵۰)

بحث و نتیجه گیری

جرجانی همه مباحث علم طب را چنان که قدما می‌اندیشیدند با تحقیقات و مطالعات جدید زمان خود، مورد بررسی قرار داده است. وی از دید کل گرای^{۱۰} در طب برخوردار بوده و از ترکیبی از شیوه‌های طب سنتی با مطالعات زمان خود استفاده می‌کرده است. جرجانی در حدود هزار سال پیش مسائلی را مطرح نموده است که امروزه از مشکلات عالم پزشکی بوده و از طرف جوامع پزشکی، مخصوصاً در کشورهای پیشرفته از جمله توجه به ورزش برای تأمین سلامتی، نهی از خوددرمانی، کاهش وزن اضافی، بهداشت آب و هوا، پوشاک و صنایع غذایی، شناخت و درمان سرطان، دندانپزشکی و... نیز مورد توصیه و تأکید است. با توجه به مطالب مذکور و مقایسه مباحث موضوعات مطرح شده که تنها گزیده‌ای از گستره طب سنتی ایرانی جرجانی است، مشاهده می‌شود که با وجود یک فاصله زمانی هزارساله هنوز هم اصول علمی مباحث کتب جرجانی بالخصوص ذخیره خوارزمشاهی قابل توجه بوده و اهم نکات آن که گاهی برای اولین بار مطرح شده مورد تأیید و تأکید منابع نوین پزشکی است. با توجه به پیشرفت علم از زمان نگارش آن تاکنون، همه این‌ها خود دلیل آشکاری است بر دقت نظر، مهارت،

قدرت علمی، جامعیت نگاه و احاطه کامل جرجانی بردانش پزشکی، و نبوغ سرشار او را به اثبات می‌رساند. لذا بحث و انتقاد درباره مطالب آن، متضمن فواید و منافع بی‌شمار از لحاظ توجه بیشتر و مقایسه آن با طب کنونی و پیشرفت دانش پزشکی دارد و توجهی جدید به دیدگاه تشخیصی و درمانی طبای سنتی همچون دانشمند بزرگ سید اسماعیل جرجانی شاید بتواند رهیافت جدیدی در تحقیقات و پژوهش‌ها ایجاد کرده و روش‌های درمانی نوین را یاری داده یا پیش روی ما بگذارد.

بنابراین به نظر می‌رسد پژوهش‌های دقیق و تفحص‌های مختلف نکات بسیار جالب و ارزنده دیگری از نظرات و اطلاعات گران‌بهای این حکیم بزرگ و دانشمند عظیم‌الشأن ایران را بازایی و عمق تأثیر او بر دنیای پزشکی اسلامی و خدمات ارزنده‌اش به فرهنگ و زبان فارسی را روشن‌تر خواهد نمود و برای متخصصین علوم پزشکی، داروسازی، دامپزشکی، روان‌شناسی و علوم انسانی و... حائز اهمیت خواهد بود.

پی‌نوشت‌ها

1. Exophetalemi
2. Parry
3. Ljunggren JG
4. Ergonomics
5. Spanish Fly
6. Coleoptera
7. Trigeminal neuralgia
8. Perinatal care
9. Hard labor
10. Wholestic

فهرست منابع

- الگود، سیریل. (۱۳۸۶ ش). تاریخ پزشکی ایران و سرزمین‌های خلافت شرقی. (ترجمه دکتر باهر فرقانی). چاپ سوم. تهران: انتشارات امیرکبیر. (۱۹۴۸ م)
- جرجانی، سیداسماعیل. (۱۳۸۴ ش). الاغراض الطبییه و المباحث العلائیه. (دو جلدی). ج ۱. (تحقیق و تصحیح حسن تاج‌بخش). چاپ اول. تهران: انتشارات دانشگاه تهران با همکاری فرهنگستان علوم.
- جرجانی، سیداسماعیل. (۱۳۵۵ ش). ذخیره خوارزمشاهی چاپ عکسی از روی نسخه خطی اُفت. (به کوشش سعیدی سیرجانی)، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- جرجانی، سیداسماعیل. (۱۳۸۰ ش). ذخیره خوارزمشاهی. (تحقیق و تصحیح محمدرضا محروی). چاپ اول. تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.
- حاتمی، حسین و همکاران. (۱۳۸۷ ش). مفاهیم واژه سرطان در منابع پزشکی نیاکان. مجله طب و تزکیه. شماره ۶۹. ۵۱ تا ۶۲
- ره آورد، حسن. (۱۳۳۳ ش). فهرست کتب خطی کتابخانه دانشکده پزشکی، چاپ اول. تهران: چاپخانه دانشگاه تهران. ۲۲۲ تا ۲۲۳
- کنت جی، رایان. (۱۳۷۸ ش). اصول بیماری‌های زنان کیسنر. (ترجمه دکتر شاهین سینا و همکاران). چاپ اول. تهران: انتشارات سماط.

- نقیبی هرات، ژیلا وعبادیانی، محمد. (۱۳۸۱ ش). علل نازایی از دیدگاه جرجانی و مقایسه با طب نوین. مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی در اسلام و ایران. (دو جلدی). ج ۲. چاپ اول. تهران: انتشارات موسسه توسعه دانش و پژوهش ایران. ۱۰۰ تا ۱۲۰
- نیرنوری، عبدالحمید. (۱۳۷۷ ش). سهم ارزشمند ایران در فرهنگ جهان. (دو جلدی). ج ۲، چاپ اول. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یوسفی پور، مهیار. (۱۳۸۱ ش)، از دراریج تا کانتاریدن، و همکاران، مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت جرجانی، چاپ اول. تهران: فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران. ۴۴۴ تا ۴۵۱
- Ameli NO. Avicenna and trigeminal neuralgia. J Neurol Sci 1965; 2: 105-7
- Guyton.Arthur C. M.D.,Textbook of medical physcology. W.B. Saunders com..Philadelphia. 1991; 8ed: 162.
- Hosseini SF, Alakbarli F, Ghabili K, Shoja MM. Hakim Esmail Jorjani (1042-1137 AD): Persian physician and jurist. Journal of Gynecology and Obstetrics. 2011; 284(3): 647-650
- Ljunggren, JG. Who was the man behind the syndrome. Ismail al-Jurjani, Testa. Flajina, Parry, Graves or Basedow? Lakartidningen. 1983; 80 (32-33): 2902.
- Shoja MM, Tubbs RS. The history of anatomy in Persia. J Anat. 2007 ; 210: 359-378.

یادداشت شناسه مؤلف

سید فاضل حسینی: دکترای تخصصی رشته تاریخ پزشکی، مرکز تحقیقات سل و بیماری‌های ریه، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی، درمانی تبریز، آذربایجان شرقی، ایران(نویسنده مسؤول)

نشانی الکترونیکی: fazel.hosseini@gmail.com

کاظم خدادوست: دکترای تخصصی رشته تاریخ پزشکی، مرکز تحقیقات فلسفه و تاریخ پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی، درمانی تبریز، آذربایجان شرقی، ایران

تاریخ وصول مقاله: ۱۳۹۱/۷/۲۲

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۱/۱۰/۹